לידידי יחיאל קארה
בחיבה
ראובן מירקין

ראובן מירקין

מילון היסטורי ללשון העברית

תדפיס מתוך עם וספר
בטאון ברית עברית עולמית
חוברת ג׳
אביב תשמ״ד, 1984

ראובן מירקין

מילון היסטורי ללשון העברית

מאמר ראשון: בעלי חזון וחלוצים (1952-1856)

מה הוא מילון היסטורי?

מילון היסטורי הוא הסוג המקיף ביותר של מילון מדעי־אקדמי, המכנס בתוכו את אוצר המלים של לשון לאומית בעלת מסורת ארוכה בכתב. המילון מכונה היסטורי, משום שתכליתו לעקוב אחר תולדותיה של כל מלה — למן העדות הקדומה ביותר, הידועה לנו, ועד זמננו.

סיפור תולדותיה של מלה במילון ההיסטורי אינו אלא שורה ארוכה של מובאות מסודרות בסדר כרונולוגי. המובאות — או העדויות, כפי שהן נקראות בשפת המילונאים — הן הן עיקרו של מילון היסטורי, ועצם בחירתן וקביעת מקומן במילון הן חלק חשוב של מלאכת עריכת המילון. שאר מרכיבי המילון, כגון ההגדרות, שבמילון רגיל חשיבותן מכרעת, במילון היסטורי לעתים תפקידם משני, והם משמשים תמרורי דרך למעיין, כדי שימצא את דרכו ביער העדויות.

מילון היסטורי מיועד בראש ובראשונה לאנשי המחקר בלשון ובספרות, וכן למשכילים המתעניינים בתחומים אלו, והוא גם משמש יסוד לחיבורם של מילונים המיועדים לקהל רחב יותר.

מילון הסיטורי נותן תשובות על שאלות רבות, כגון: אימתי והיכן התחילה מלה פלונית משמשת בלשון במשמעות מסוימת, או בצירוף מסוים; כלום היה שימושה במרוצת הדורות רצוף, או שמא נעשה נדיר וחדל לחלוטין בזמן מן הזמנים; האם מקורה בתוך הלשון עצמה, או בלשון אחרת; מה הם גלגולי משמעויותיה, צורותיה וצירופיה בתקופות השונות של הלשון; באיזה סוג מסוגי הספרות היא משמשת בעיקר; מה היא שכיחותה בתקופות השונות ובסוגי הספרות השונים.

המילונים ההיסטוריים הראשונים

ראשית המילונות ההיסטורית באירופה הייתה במחצית הראשונה של המאה הי״ט. רווחה אז ההכרה, שאין להבין את ייחודו של עם בלא ההבנה של הקשר שבין תולדותיו, ספרותו ולשונו. המילון ההיסטורי הראשון היה המילון הגרמני של האחים גרים. יעקב גרים (1785—1863) החל בהכנתו בשנת 1838 יחד עם אחיו וילהלם

(1859–1786). שלושת כרכיו הראשונים של המילון ראו אור בחיי האחים גרים, ולאחר מותם עסקו רבים בהשלמתו במשך קרוב למאה שנים.

ל״ב כרכי המילון הגרמני, המכילים 67,486 עמודות, נתפרסמו קונטרסים קונטרסים — כתריסר בכל כרך, ובסך הכול 380 קונטרסים. אם נביא בחשבון, שהקונטרס הראשון ראה אור בחודש מאי 1852, והאחרון — בינואר 1961, דהיינו שלושה קונטרסים וחצי (625 עמודות) בממוצע שנתי, ניווכח שפרק הזמן הנדרש להוציא את המילון כולו — 109 שנים — אינו בלתי מתקבל על הדעת.

המפורסם והמושלם שבמילונים ההיסטוריים הוא המילון האוקספורדי ללשון האנגלית. ״החברה הפילולוגית״ של לונדון יזמה את הכנתו בשנת 1857, אבל רק בשנת 1879 — משנתמנה ג׳יימס מארי (1915–1837) להיות עורכו — נעשתה העבודה בתנופה. המילון האוקספורדי יצא בשנים 1928–1884 ב־125 חלקים. באיסוף החומר עסקו אלפי מתנדבים — עקרות בית, כמרים, מלומדים — מכל רחבי העולם הדובר אנגלית. בסך הכול נאגרו ונרשמו ביד קרוב ל־6 מיליוני מובאות, ומתוכן נכנסו למילון 1,827,306 מובאות, ובהן תועדו קורותיהן של 414,825 מלים.

מארי היה המילונאי הראשון, שבראש כל מובאה רשם את זמנה המדויק, דהיינו את שנת המקור הכתוב שהמובאה לקוחה ממנו. באופן זה ניתן לסקור את חומר עדויותיה של מלה בסקירת עין אחת ולהתרשם בכך מְקורותיה אף בלא קריאה מדוקדקת של המובאות. נוהג זה נתקבל ברוב המילונים ההיסטוריים, שיצאו לאור לאחר המילון האוקספורדי.

כיוונים חדשים במילונות ההיסטורית במאה ה־20

לפני כ־60 שנה — בהתקרב המילון האוקספורדי להשלמתו — העלה אחד מעורכיו, אלכסנדר קרייגי, את הרעיון לחבר מילונים היסטוריים חלקיים, או — כפי שהם נקראים היום — מילונים לתקופות. קרייגי טען, שמילון היסטורי כולל, מעצם טבעו, אינו יכול לשקף נאמנה את ייחודה של כל תקופה בחיי הלשון, ולפיכך יש לייחד מילון לכל תקופה ותקופה.

מילון תקופתו אף הוא בגדר מילון היסטורי, שהרי תמורות ותנודות גדולות באוצר המלים מתרחשות גם בתוך פרקי זמן קצרים יחסית — של מאתיים ואפילו מאה שנים. די לנו אם נעקוב אחר השינויים, שחלו באוצר המלים של הלשון העברית במשך מאה השנים האחרונות, או למשל באוצר המלים של לשונות מזרח־אירופה לאחר מלחמת העולם השנייה.

רוב המילונים ההיסטוריים הנעשים בדורנו הם מילונים לתקופות, ומיעוטם מילונים כוללים. המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית שייך לסוג השני, והוא המילון ההיסטורי היחידי של לשון שמית כל שהיא.

ההתפתחות הטכנולוגית של הדור האחרון — דור המחשב — לא פסחה על עשיית המילונים. במקום הדרך המקובלת בעבר, של ליקוט מובאות בידי אנשים

רבים, באקראי ועל־פי טעמו והבנתו של המלקט (על אף ההנחיות הכלליות של העורך, כדרך שנעשה במילון האוקספורדי), היום מזינים את המחשב בטקסטים שלמים, שנבחרו לשמש מקורות בשביל המילון ההיסטורי, והוא מפיק מהם קונקורדנציות ורשימות מלים ככל הנדרש לעבודתו של המילונאי. בכך ניתן להקדיש לעצם כתיבת המילון מחקר מילוני מקיף על יסוד הנתונים שנאגרו בארכיון המילון.

המילון ההיסטורי ללשון העברית הוא מן החלוצים בעולם בשימוש במחשב לצורכי מילונות מדעית, ובתחומים מסוימים, כגון קביעה אוטומאטית של הערך המילוני לכל תיבה שבטקסט, השיג הישגים נכבדים.

צונץ ורעיון המילון האקדמי

בשנת 1856 פירסם יום־טוב ליפמאן צונץ (1794–1886), אבי 'חכמת ישראל' במערב־אירופה, מאמר בגרמנית ושמו "משאלות למילון של הלשון העברית" (בכרך העשירי של כתב־העת המזרחני ZDMG). מאמר זה פותח במשפט: "אם מילון עברי פירושו אוצר המלים של העם הדובר והכותב עברית, הרי שעדיין אין בידינו כזה".

מניסיונו האישי ידע צונץ, שמילון עברי שלם אינו בהישג יכולת עשייתו של יחיד. שנה אחת קודם לכן (1855) ראה אור בברלין ספרו הגרמני "שירת בית־הכנסת של ימי הביניים", ובו כינס צונץ — מתוך כתבי־יד ודפוסים ראשונים — חומר רב מאוצר המלים של הפיוט העברי, בצורת נספחים התופסים 120 עמודים.

צונץ מסכם את מאמרו במלים אלו: "לפי זה מילון משווה, שלם, אותנטי, מפורט והיסטורי עדיין יהיה תמיד מעשה הראוי לאקדמיה של מדעים". השימוש בתואר היסטורי (geschichtlich) בשביל מילון הוא חידוש, אך לא מקרה: דברי צונץ נכתבו שנה או שנתיים לאחר צאת הכרך הראשון השלם של המילון הגרמני של האחים גרים (1854), שהוא, כאמור, הדוגמה הראשונה של מילון היסטורי.

ביאליק ורעיון ה'כינוס'

בראשית שנת 1908 העלה ביאליק את רעיון המילון המכנס, במאמרו המפורסם "חבלי לשון" ("השלח" כרך י"ח), וכך כתב:

> ... עלינו לדאוג אפוא, קודם כול, שיהא תחילה בידינו לא מילון 'מרחיב', אלא מילון מכנס .. מילון שלם ומתוקן, שיהא הרכוש הלשוני מכל הדורות במלוא גידולו והתפתחותו מכונס בתוכו כינוס גמור ... כלומר, כל החומר הלשוני שבו, מכל הדורות, עם כל אופני שימושיו צריכים להתמצות מיצוי גמור מצדי צדדים ... המילון של לשון כשלנו, בתנאיה המיוחדים, רשאי וגם חייב לרמז ולעורר על האפשרויות הקרובות המתבקשות להתגלות ... אבל אסור לו לבדות ולהטיל על הציבור. דבר זה ... אין מקומו במילון מכנס, ואין צריך לומר במילון אקדמי, שנכתב בחבורה ... כל זמן שאין בידינו מילון כזה, לא מילאנו חובתנו ללשוננו הלאומית.

דברי ביאליק נאמרו במידת־מה כביקורת על "מילון הלשון העברית" של אליעזר

בן־יהודה במהדורתו הקמאית (1900—1905)[1]. ב״חבלי לשון״, בנוסחו הראשון ב״השלח״, יש פסקה אחת, שאחר כך הושמטה מנוסח הכתבים המקובצים, וזה לשונה:

> דרך אגב. בן־יהודה, כידוע, זה עשרים שנה שהוא ׳עושה׳ מילון, ולפי שעה הוא עומד באלף — ״אֵין־אֱלֹהַ״[2]. ואולם כדי שיהא המילון מכוון למטרתו, מהראוי שבין שאר תיקונים, ייעשו בו גם אלה: א) להרחיק מתוכו כל המלים העשויות בידי ה׳ בן־יהודה בשעת מלאכה ... ולבסוף, וזה העיקר ב) למסור את חיבור המילון בידי חבורה של חכמים וסופרים מובהקים, מפני שהוא למעלה מכוח בן־יהודה אחד.

מילון בן־יהודה

אילו שמע בן־יהודה בקולו של ביאליק והניח ידו ממלאכת, חיבור המילון, כדי שזו תיעשה בידי ״חבורה של חכמים וסופרים״ (כהצעת ביאליק), או בידי ״אקדמיה של מדעים״ (כדברי צונץ), לא היינו זוכים עד עצם היום הזה שיהא בידינו מילון עברי מקיף, המיוסד על מקורות וערוך על־פי עקרונות היסטוריים.

ממש באותם ימים (ראשית שנת 1908), שנדפס באודיסה מאמרו של ביאליק ״חבלי לשון״, הופיע בברלין הקונטרס הראשון של ״מילון הלשון העברית הישנה והחדשה״ לאליעזר בן־יהודה — במהדורתו הסופית. קדמו לזה שלוש התחלות: בשנת 1887, בשנת 1895 ובשנים 1900—1905. ניסיונות אלו מתוארים תיאור מפורט במאמר ״פרקים בתולדות המילונות העברית החדשה: התחלותיו של מילון בן־יהודה״, שהופיע בכתב־העת ״לשוננו״ תשל״ג ותשל״ה.

הוצאת מילון בן־יהודה במהדורתו הסופית — כפי שהוא לפנינו בשבעה־עשר כרכיו — נמשכה למעלה מחמישים שנה (1908—1959). בחייו לא זכה בן־יהודה לראות אלא את חמשת כרכיו הראשונים בלבד, המכילים את האותיות א-ל. כרכים אלו נדפסו בברלין בשנים 1908—1914 ויצאו מטעם הוצאת הספרים המפורסמת ״לאנגנשייד״ קונטרסים קונטרסים (57 במספר). עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה עזב בן־יהודה את ירושלים ועבר לארצות־הברית עד יחלוף זעם. הדפסת המילון נפסקה, ואולם העבודה בחיבורו לא חדלה. בשנת 1919 חזר בן־יהודה לארץ־ישראל והספיק להכין לדפוס שני כרכים נוספים, המכילים את האות מ כולה ויותר ממחצית האות נ.

---

1. על מהדורה זו ראה בפיסקה הבאה.
2. ביאליק מתכוון בזה למחברת החמישית של ׳מהדורת׳ 1900—1905, שיצאה לאור בחודש יולי 1905 והכילה את הערכים אַיִן־אֱלוֹהַ (עמ׳ 213—260). ואולם היתה גם מחברת שישית, האחרונה במהדורה זו, שנדפסה תחילה בהמשכים בעיתונו הירושלמי של בן־יהודה ״השקפה״ בחודשים ספטמבר־דצמבר 1905, ואחר כך הופיעה כמחברת לעצמה. היא מכילה את הערכים אֱלוֹהַ־אָמֹץ (עמ׳ 261—308), וביאליק לא ידע, כנראה, על קיומה.

בן יהודה נפטר בחנוכה תרפ״ג (דצמבר 1922), והכרכים ו׳-ז׳ יצאו בשנים 1925—1926. שני כרכים נוספים (ח׳-ט׳), המכילים את סוף האות נ ואת האותיות ס-ע, נערכו בידי חוקר הלשון והמקרא מ״צ סגל. כרך ח׳ יצא בברלין בשנת 1929. כרך ט׳ נסדר אף הוא בברלין בשנת 1930, אבל יציאתו נתעכבה עד 1939, כאשר הועבר הסְדָר מברלין לירושלים. שאר הכרכים (י׳-ט״ז) וכן כרך ״המבוא הגדול״ נערכו בידי נ״ה טור־סיני ויצאו בירושלים בשנים 1940—1959.

תכונתו המדעית של מילון בן־יהודה

בן־יהודה העיד על עצמו, כי לכתחילה, משהתחיל עוסק בחיבור מילון עברי, לא נתכוון כלל למילון מדעי אלא למילון מעשי לא־גדול, לצורכיהם של דוברי עברית, בני הדור הראשון של תחיית הלשון:

> עליי להודות, כי למלאכת מילון אמיתי להלשון העברית לא הייתי כלל מוכן, לא מפאת ידיעותי בחכמת הלשון, ואף לא מפאת נטייתי הרוחנית ... החכמה הלשונית לא היתה מקצוע חביב עלי ... ולא מפני תשוקה לחבר מילון רציתי לעשות זאת, אלה מפני שראיתי צורך גמור בזה להדיבור בעברית. אשר על כן היה בדעתי לחבר ספר קטן, שיוכל להיות לסיוע מעשי למי שרוצה לדבר עברית ... בימים ההם עוד לא היה לי מושג ברור מה מלאכה כזו דורשת מבעליה, עוד לא ראיתי מידות המפעל, לא חשבתי כמה זמן וכמה עבודה קשה יידרש ממני. וטוב הדבר שכך קרה, שלא ידעתי בתחילה מה אני נוטל עלי, כי אין ספק בדבר שאלמלא ראיתי אז מה העבודה הזאת, כמה היא גדולה ורחבה וכמה היא קשה, ודאי לא הייתי מוצא את לבבי להתחיל בה (״המבוא הגדול״ עמ׳ 5-6).

לימים, ככל ששקע במלאכת איסוף המלים, מיונן והגדרת משמעותן, וככל שהעמיק בחקר הלשון העברית והלשונות השמיות ובלימוד דרכיהם של גדולי המילונאים של אירופה במאה הי״ט:

> הלכו והשתנו לא בלבד מהותו ואיכותו של הספר אלא גם תכליתו ותעודתו ... מה שהיה קודם עיקר נעשה טפל, מה שעמד בשורה הראשונה, נדחה ועמד בשורה האחרונה ... ככה נשתחרר מפעלי יותר ויותר מייעודו המעשי לצורכי הדיבור העברי של יום יום, שהיה במחשבתי תחילה, ומקומו לקח ייעוד אחר יותר עליון ... הוא לבנות, כמו שאמר Jacob Grimm בהקדמתו להמילון הגדול של הלשון הגרמנית, מקדש להלשון העברית, מקדש שיאצר בו למשמרת עולם כל האוצר הקדוש של הלשון כולה, מראשיתה ועד היום הזה ... וזה אי אפשר אלא כשיהיה החיבור מפעל מדעי גמור (״המבוא הגדול״ עמ׳ 17).

החידוש שבמילון בן־יהודה לעומת קודמיו

בתולדות המילונות העברית החדשה לא היה מילונו של בן־יהודה החיבור הלקסיקוגראפי המדעי הראשון. קדמו לו מילוניו של גזניוס (1786—1842) למקרא, הגלוסארים של צונץ (1794—1886) לפיוט, ומילוניהם של לוי (1819—1892) ויסטרוב (1829—1903) לספרות התלמוד והמדרש. ואולם לא זו בלבד שכל אלה

נתחברו בלשונות זרות (גרמנית, רומית, אנגלית), כדרכם של רבים מראשי ״חכמת ישראל״ במאה הי״ט, אלא היו אלה מילונים ׳פילולוגיים׳, דהיינו חיבורים המתארים ומבארים את אוצר המלים של קורפוס ספרותי מוגדר.

מילון בן־יהודה היה המילון ה׳בלשני׳ השלם הראשון ללשון העברית, המקיף את כל תקופות הלשון ואת כל סוגי הכתיבה בה. הרי זה המילון העברי הראשון המתאר את אוצר המלים של הלשון בכללותה ובהתפתחותה, ולא של חטיבת ספרות מסוימת.

מילון בן־יהודה מיוסד כולו על עדויות מן המקורות הכתובים. עדויות אלו סדורות על־פי זמני המקורות, למן העדות הקדומה ביותר שבמקרא, במשנה ובשאר מקורות עתיקים, ועד לחיבוריהם של סופרי המאה הי״ט. עיקרון זה של הבאת עדויות מכל תקופה — העיקרון ההיסטורי — בצירוף המיון המפורט של משמעויות כל מלה ושימושיה, במידה שלא הייתה דוגמתה במילונות העברית, גרמו לו, לבן־יהודה, להרבות בהבאת מובאות. טובים וגדולים מבני דורו לא עמדו על חשיבותו של עניין זה ודנוהו לכף חובה. וכך אמר ביאליק בהרצאתו ״לשאלת התרבות העברית״ בשנת תרצ״ב:

> אני חושב שעל המילון של בן־יהודה אתם יכולים לדבר לא כעל מילון של 12 כרכים[3], אלא כעל מילון של שלושה כרכים לכל היותר, מפני שיש שם הרחבה מלאכותית, שאין בה שום צורך.
>
> על כל מלה יש כל מיני פסוקים, לא לשם הדגשת הגוון, אלא להרבות בכרכים (״דברים שבעל פה״, ספר ראשון, עמ׳ רח־רט).

ייתכן שלפעמים הגזים בן־יהודה בפירוט יתר של מלה למשמעיה, ואפשר שהרבה פה ושם במובאות שלא לצורך. למשל, במלת אֶלָּא מנה 14 משמעים ושימושים, ואֵלו מתועדים ב־89 מובאות — וכולן מחטיבת ספרות אחת (התלמוד והמדרש). בן־יהודה היה ער להאשמה זו, של ׳ניפוח׳ מילונו, וכך כתב בהקדמתו משנת 1900:

> הרביתי להביא עדויות לכל משמעה ומשמעה[4], בכל מקום אשר נדמה לי כי העדות הזאת תאיר איזה אור יתר על המלה ועל דרך ההשתמשות בה, ולא חששתי שמא ימצא הקורא דוגמה אחת מהדוגמאות מהתנ״ך או מתלמוד ומדרשים יתירה, כי אמרתי מוטב שאחטא פעמים ביתר ולא ילקה ״המילון״ פעם אחת בחסר במקום הצריך (״המבוא הגדול״ עמ׳ 16).

במילון בן־יהודה נעשה הניסיון המקיף ביותר לברר את מקורה של כל מלה ושל כל שורש — הן האטימולוגיה החיצונית, דהיינו ההשוואה אל לשונות שמיות אחרות, והן האטימולוגיה הפנימית של גזירת המלה בתוך הלשון העברית.

---

3. בקונטרסי המילון, שיצאו בחיי בן־יהודה, הודיעה הוצאת לאנגנשייד על 12 כרכים של כ־600 עמ׳ כל כרך, דהיינו כ־7200 עמ׳ בסך הכול. בסופו של דבר יצא המילון ב־16 כרכים (נוסף על כרך ״המבוא הגדול״), המכילים 7945 עמ׳. עורכיו המאוחרים של המילון לא סטו אפוא מן ההיקף המקורי, כפי שתיכנן בן־יהודה.
4. ׳מַשְׁמָעָה׳ ו׳משמעוֹת׳ בלשונו של בן־יהודה במקום ׳מַשְׁמָעוּת׳ ו׳משמעוּיוֹת׳ בלשוננו היום.

במילונו הנהיג בן־יהודה את סידור הערכים הנוהג במילונות העברית עד היום: הפועל על כל בנייניו סדור בשורשו, ואילו שאר כל הערכים — השמות והמלות — סדורים על־פי הא״ב שלהם. למשל, השלמה, השתלמות באות ה״א; שלום, שילום באות שי״ן; תשלום באות תי״ו. בזה הלך אחר גזניוס, בעוד המילונאים העבריים של המאה הי״ט — בן־זאב, שולביום, פין ואחרים — נהגו לסדר את הערכים על־פי שורשיהם, כדרך המילונאים העבריים שבימי הביניים.

להישגו של בן־יהודה במילונו פנים רבות: ראשית, עלה בידו — כמעט ללא עזרתם של מלומדים אחרים — להוציא אל הפועל מפעל מדעי, שברגיל הוא נעשה בידי אקדמיות ומוסדות מדע; שנית, מילונו משמש הוכחה ניצחת לאחדותה של הלשון העברית. רוב חכמי דורו כפרו בכך, ולכן לא האמינו שניתן להעמיד מילון מדעי אחד לכל תקופות הלשון העברית; ושלישית, בן־יהודה העלה את המילונאות העברית לרמה הגבוהה של המילונאות האירופית, ובכך קבע את מסגרותיה של המילונאות העברית במאה ה־20.

חסרונותיו של מילון בן־יהודה

דרכם של מילונים — אף המעולים שבהם — שאינם עומדים לדורות. המילון האוקספורדי הגדול, הטוב שבמילונים ההיסטוריים הקיימים, לא עברו חמש שנים למן השלמתו בשנת 1928 וכבר נוסף לו כרך מילואים גדול. חלפו עוד 25 שנים והתברר, שיש להוסיף מילואים חדשים, שעם השלמתם יגיע היקפם לכדי שליש המילון המקורי.

המילון הגרמני המפורסם, מיסודם של האחים גרים, אך יצא חלקו האחרון בינואר 1961 — 109 שנים לאחר צאת החלק הראשון — מיד הוחל בכתיבתם מחדש של כרכיו הראשונים המכילים את האותיות A-F, ואלה יצאו בחייו של יעקב גרים (מת בשנת 1863). אותיות אלו תופסות במילון המקורי שלושה כרכים וחצי, ואילו במהדורתן החדשה הן בעשרה כרכים.

חסרונותיו של מילון בן־יהודה — על־פי הרוב חסרונות אובייקטיביים שהזמן גרמם — וכן התפתחות שיטות המילונאות בדורנו, הוא דור המחשב, עושים את השלמתו של מילון בן־יהודה — אם בדרך של תוספת כרכי מילואים, או בדרך של כתיבת מהדורה חדשה — לדבר שאינו כדאי.

בשנת תרצ״ב, לאחר שכבר יצאו שמונת כרכיו הראשונים (א-ס), אמר ביאליק על מילון בן־יהודה:

> הוא אמנם אסף, על כל פנים השתדל לאסוף מכל הספרות. אך, מלבד החומר התנ״כי אין שם אפילו חלק המאה מכל החומר הלשוני שיש לנו ... הוא לא היה ספציאליסט אלא חובב במדע. אבל האסון הוא שלא הקיף את כל הלשון גם הוא. אין בכוח של אדם יחיד לעשות את המלאכה הזאת (״דברים שבעל פה״, ספר ראשון, עמ׳ רט).

ביאליק הגזים מאוד בקביעתו, כי "אין שם אפילו חלק המאה מכל החומר הלשוני שיש לנו". אולם אין ספק, שהחסר במילון בן־יהודה מרובה על הנמצא בו. סיבות אחדות לדבר:

א. עדויותיו המאוחרות ביותר של בן־יהודה הן מסוף המאה הי"ט. רק לעתים רחוקות מאוד יש במילונו עדות בודדת מראשית המאה שלנו. מובן מאליו אפוא, שמילון בן־יהודה אינו מתעד את אוצר המלים העברי במאה ה־20, והרי זו התקופה הדינאמית ביותר בהתפתחות הלשון העברית למן ימי התנ"ך והמשנה.

ב. בידיעותינו על הלשון העברית של הדורות הקודמים חלה בדורות האחרונים הרחבה והעמקה. כמות המקורות, שנתגלו ונתפרסמו ב־80 השנים האחרונות, עולה על כל מה שידע בן־יהודה. מחקר הלשון העברית, שבימי ההשכלה לא חרג הרבה מעיסוק בלשון המקרא ולא ייחס חשיבות רבה לתקופות שלאחר המקרא, פרץ במאה שלנו ועתה הוא מקיף את לשון חכמים, מגילות ים־המלח, לשון הפיוט, שפות שמיות שנתגלו לאחרונה (אוגרית) ולשונות היהודים בימי־הביניים.

ג. את מובאותיו מן הספרות העתיקה שאב בן־יהודה מתוך דפוסים ולא מכתבי־יד, אף לא מדפוסים ראשונים דווקא — אלה ואלה כמעט לא היו בהישג ידו של מלומד עני, שישב בפינה נידחת של האימפריה העות'מאנית, הרחק ממרכזי המחקר שבאירופה. אין לומר שבן־יהודה לא העריך את חשיבותם של כתבי־יד, אבל הגישה הכללית בזמנו הייתה, שאפשר להסתפק בדפוסים רגילים ובמהדורות, המבוססות כביכול על כתבי־יד "ישנים־נושנים". בימינו, כל בלשן עברי מתחיל יודע, שמהדורות אלו אסור לסמוך עליהן.

ד. בן־יהודה חשב לייחד כרך לעצמו למלים הזרות, שחדרו לעברית. לפיכך, הוא לא כלל במילונו מלים רגילות ופשוטות ממוצא יווני, רומי ופרסי, המצויות במשנה ובספרות התלמוד והמדרש, כגון: **אטליז, אכלוסין, אנדרוגינוס, אנקול, אסימון, אספקלריה, אפסניה, אפרסק, אצטבה, אצטלה, אצטרובל, בלמוס, גזוזטרא, גימטריה, גרדום, דימוס, דלפק, הדיוט, וילון, טבלא, טרקלין, כלונס, לבלר, לגיון, לוכסן, ליטרא, מלפפון** וכיוצא בהן רבות[5].

ה. במקרים רבים מאוד הסתפק בן־יהודה בהבאת עדויות למלה מן המלים, למשמעות, או לצירוף, מן התקופה שנכנסו לשימוש בלשון העברית, ולא הביא מן התקופות המאוחרות. לפיכך אין לדעת כלום הוסיפה המלה להתקיים בלשון, או שמא דעכה ונעלמה, ואולי עלתה וחזרה לחיים כעבור דורות, או במקום אחר מן המקומות

---

5. לעומת זה יש במילון בן־יהודה: **אויר, אזמל, אכסדרה, אכסנאי, אכסניא, אלכסון, אמבטי, אסטניס, אפוטרופוס, אפיפיור, אפיקומן, אפיקורוס, אצטומכא, אֹרֶז, בימה, בסיס, דגמה, דינר, דפוס, הגמון, וסת, זוג, טֹפֶס, כרוב** (ירק מאכל)**, לסטי(ם), מרגלית** וכיו"ב מלים שמקורן בלשונות זרות. לא תמיד ברורה מדיניותו של בן־יהודה להביא או שלא להביא במילונו מלים ממוצא זר, המשמשות בספרות שלאחר המקרא.

שכתבו שם עברית, או בסוגי ספרות שונים. כבר הזכרנו את המלה אֶלָא, שכל 89 מובאותיה לקוחות מן המשנה ומשאר מקורות ספרות התלמוד והמדרש, ואין הקורא יודע מה אירע לה לאותה מלה ולכל אחת מן 14 משמעויותיה ושימושיה בתקופות המאוחרות. ודאי אחת הסיבות הייתה, שאדם אחד — אפילו הוא מסתייע בעוזר אחד או בשניים — אינו יכול להקיף את החומר הנדרש לתיאור גלגוליה של כל מלה ומשמעויותיה בכל הדורות ובכל סוגי הספרות. דבר זה נמנע אפילו מעורכי המילון האוקספורדי הגדול, שנסתייעו כאמור באלפי 'קריינים' מתנדבים.

עורכיו המאוחרים של מילון בן־יהודה, פרופ' מ"צ סגל ז"ל ופרופ' נ"ה טור־סיני ז"ל, שערכו עשרה מתוך 17 כרכי המילון, השתדלו למלא מקצת חסרונותיו, ואולם הם היו מצווים לשמור על המסגרת, שבן־יהודה קבעה בכרכים הראשונים של מילונו, למשל בעניין אי־כלילת החומר מן המאה העשרים, או אי־כלילת המלים השאולות. עם זה היה ברור לפרופ' טור־סיני — עוד קודם שקיבל עליו להשלים את מילון בן־יהודה והקדיש למפעל זה כעשרים שנה מחייו — שיש צורך להכין מילון מדעי אקדמי ללשון העברית, וכי אין מילונו של בן־יהודה יכול למלא צורך זה.

הצעתו של ביאליק בדבר המילון האקדמי

שנתיים לפני מותו חזר ביאליק לעסוק בשאלת המילון העברי, לאחר שנגע בה במאמרו "חבלי לשון" מחצית היובל קודם לכן. בהרצאה שנשא בתמוז תרצ"ב "לשאלת התרבות העברית" אמר:

> אין לנו מילון לאומי אקדמי כמו שיש לצרפתים, מילון אקדמי שנעשה לסמל האומה כולה ... אנחנו צריכים לפעול בשני כיוונים: האחד בכיוון אלף־בית, ואחד בכל המקצועות; לבוטניקה לבד, לצמחים לבד, למלבושים לבד, לכל צורכי החיים עפ"י המקצועות לכל הסוגים ... יש לסדר את המילונים לפי התקופות ... צריכים לעשות מילון הפייטנים. זה יהיה שלושה ארבעה כרכים של צורות מחודשות, שאנחנו יכולים להשתמש בהן. מאות מלים אנחנו לקחנו לצרכינו מתוך המקורות הללו. והנה אני אומר, שמילון כזה היה יכול להעסיק עשרות אנשים בעבודה מדעית, ושכל ערך יצא מתוך שמחת חג ... הרי זו עבודה גדולה לדורות, שהיתה נותנת כבוד לכל מי שהיה עושה אותה והייתה מרימה את הפרסטיז'ה שלנו ("דברים שבעל פה", ספר ראשון, עמ' רי־ריא).

ביאליק מדבר אפוא על שני מפעלים שונים: האחד, מילון אקדמי נורמאטיבי, כדוגמת מילון האקדמיה הצרפתית; והאחר, סדרת מילונים מדעיים לפי המקצועות והתקופות. כוונתו הייתה למילונים הכוללים את החידושים בלבד של כל תקופה ושל כל מקצוע. בהכנת המילונים ראה ביאליק מפעל לדורות.

הצעת טור־סיני משנת תרצ"ו

שנתיים לאחר מותו של ביאליק הביא הפרופ' טורטשינר — לימים טור־סיני — לפני הקורטוריון של "מוסד ביאליק" תכנית, שהוא קרא לה "הצעה ראשונה להכנת מילון אקדימאי של הלשון העברית"[6], ובין השאר אמר בה כך:

> אי־אפשר היום לגשת להוציא תיכף מילון כולל שלם אחד שיכיל את אוצרות לשוננו מן התקופות והארצות השונות ... כבר ח"נ ביאליק ז"ל ... עמד על הכלל החשוב שאת המילון הגדול המקיף יש להוציא חלקים חלקים, כל חלק יהא יפה יפה ע"י מומחה לאותה תקופה ולאותו סוג של לשון ... המילון האקדימאי צריך אפוא להופיע חלקים חלקים המכוונים לתקופות שונות ולסוגי ספרות שונים ... בכל מילון של תקופה מאוחרת ביחס לקודמו אין מביאים את חומר התקופה הקודמת אלא בשעה שיש בו משום חידוש בשימוש המלים והביטויים או בפירוש המקורות הקודמים ... מובן מאליו שיקשה לגשת מיד לחיבור כל המילונים החלקיים בבת אחת, ולכן אני מציין כאן בתור עבודות הכרחיות שנחוץ לגשת אליהן מיד את:
>
> א) המילון התנ"כי;
> ב) מילון המשנה;
> ג) המילון ללשון תקופת ההשכלה;
> ד) והכרטיסייה ללשון החדשה.

עד כאן דברי טורטשינר. בהמשך תכניתו הוא מונה עשרים — למעשה עשרים־וחמישה — מילונים, למן "מילון התקופה המקראית" ועד "מילון לשירה של התקופה החדשה". מלבד אלה הוא מציע לכונן "כרטיסייה ללשון הפרוזה החדשה, הן של הספרים והן של העיתונות", ולהצדקת השם "כרטיסייה" במקום "מילון" הוא אומר:

> עוד לא הגיעה השעה להוציא חומר זה בצורת מילון כולל, שהרי אין כאן מלים משמשות בדיבור או בספרות באמת אלא שיש פה הצעות שונות, שבחלק גדול לא נתקבלו ושאינן ראויות להתקבל, אפילו לתוך מילון. ורק מכון בעל סמכות, כמו אקאדימיה עברית או ועד הלשון, יכול להחליט אחרי אוסף החומר מה לקרב ומה לרחק.

הצעת טור־סיני משנת תשי"ב

שנים אחדות לאחר שהציע טור־סיני את הצעתו הוא נכנס בעול עבודת ההשלמה של מילון בן־יהודה, עבודה ששקד בה קרוב לעשרים שנה. בשנת תשי"ב — ערב כינונה של האקדמיה ללשון העברית — חזר טור־סיני על הצעתו משנת תרצ"ו[7], ואף־על־פי שזו דומה מאוד להצעה הראשונה, יש בה שינוי מה. ראשית, ההבחנה

---

6. העתק במכונת כתיבה של תכנית זו נמצא בארכיון האקדמיה ללשון העברית.
7. זו נדפסה בכתב־העת "לשוננו" כרך י"ח (תשי"ב), חוברת א' עמ' 3—8.

שבין מילון 'אקדמי' — או, כפי שנקרא בהצעה הראשונה, מילון 'אקדימאי' — לבין מילון 'היסטורי'; ושנית, האפשרות שיצטרפו כמה מן המילונים החלקיים למילון אחד כולל. וכך נאמר בהצעה המחודשת:

יש לחלק את העבודה בדרך עקרונית לשני מפעלים שונים. מפעל המכוון למעשה, מילון אקדמי מוסמך ומכריע של לשוננו בחיים, ומפעל גדול אחר של מילון היסטורי עיוני, או של מילונים היסטוריים מקיפים של לשוננו במקורותיה ... אוצר מלים גדול זה, המשמש במקורות לשוננו, שונה הוא במוצאו וגם לפי התקופות שבהתפתחות הלשון במשך אלפי שנים. אין אפשרות לראייה נכונה של אוצר מלים זה ושל תולדותיהן, כשאנו מונים את כל המלים לפי סדרן באלף־בית במילון אחד ויחיד, כאילו חיו כל המלים האלה זו על יד זו יחד באיזו תקופה בחיי לשוננו ... יש להכין ראשונה מילונים מילונים נבדלים כאלה לכל תקופה גדולה ולכל סוג גדול של לשון או ספרות לחוד; ואך אחר כך יהיה עלינו להחליט, אם אפשר לצרף כמה מן המילונים החלקיים האלה יחד בפרסומם, בסידור כזה בדפוס, שיאפשר לראות ולהשוות את התפתחות החטיבות הלשוניות בזמנים שונים ובסוגי לשון וספרות שונים ("לשוננו" כרך י"ח, עמ' 4-6).

ראוי להעיר שזו הפעם הראשונה, עד כמה שידיעתי מגעת, שהמילון המדעי המוצע מכונה 'היסטורי', וכן מכונים המילונים החלקיים.

הדיונים בדבר המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית

ביום ט"ז באלול תשי"ג קיבלה הכנסת את "חוק המוסד העליון ללשון העברית". על־פי חוק זה הוקמה האקדמיה ללשון העברית, ובראש תקנונה נקבעו מטרותיה, בסדר זה:

(א) לעשות לכינוסו ולחקירתו של אוצר הלשון העברית לכל תקופותיה ושכבותיה; (ב) לעשות לחקירת מבנה הלשון העברית, תולדותיו וגלגוליו; (ג) לכוון את דרכי התפתחותה של הלשון העברית לפי טבעה, לפי צרכיה ואפשרויותיה בכל תחומי העיון והמעשה, באוצר המלים, בדקדוק, בכתב, בכתיב ובתעתיק ("זיכרונות האקדמיה" א עמ' 3).

ברור אפוא, שמטרתה הראשונה של האקדמיה מכוונת הייתה לכינונו של מילון מדעי היסטורי ללשון העברית. בישיבתה השנייה של האקדמיה ביום י' בטבת תשי"ד:

הא' פולוצקי מספר על התחלת עבודתה של הוועדה למפעלי מדע. בדעת הוועדה לדון תחילה בתכנית המילון ההיסטורי. אחר דיון קצר הוסכם, שהמילון ההיסטורי הוא המפעל המדעי העיקרי ... ("זיכרונות" א עמ' 15).

בישיבתה השלישית של האקדמיה ביום כ"ד בטבת:

הא' פולוצקי מוסר דוח שני של הוועדה למפעלי מדע: הוועדה דנה בתכנית מפעל המילון ההיסטורי, וקיבלה את העיקרון, שהביע הא' טור־סיני ב"לשוננו" י"ח, עמ' 6: "יש להכין ראשונה מילונים נבדלים לכל תקופה ותקופה ולכל סוג גדול של לשון או ספרות לחוד". לדעת הוועדה, יש להתחיל את העבודה בשלושה ענפים: א) לשון המקרא; ב) לשון החכמים; ג) לשון התקופה החדשה (לא מילון נורמאטיבי של לשון התקופה החדשה, אלא מילון המתאר תיאור אובייקטיבי את המציאות הלשונית, כפי שהיא מתגלה בספרות אותה תקופה, בלי נקיטת עמדה

ביקורתית כלפי החומר הלשוני המובא) ... הא׳ טור־סיני מוכן לקבל עליו את עריכת מילון לשון המקרא. עדיין לא נמצא המועמד לעריכת מילון לשון החכמים ... עריכת מילון התקופה החדשה רצוי שתהיה בידי סופר מחברי האקדמיה, ולידו עוזר בלשון (״זיכרונות״ א עמ׳ 21).

בישיבתה השישית של האקדמיה ביום ב׳ באייר תשי״ד:

הא׳ טור־סיני מוסר דוח קצר על התחלת העבודה במילון ההיסטורי. העבודה בהכנות לעריכת המילון ללשון המקרא התחילה בדירה ששכר מוסד ביאליק ובעזרת שני עובדים ... המילון יכיל את אוצר המלים העבריות והוראותיהן בהתפתחות ההיסטורית מקדמת הימים עד ימינו. המערכת ... תשאף לבצע את המפעל תוך עשרים שנה (״זיכרונות״ א עמ׳ 33).

בראשית שנת תשט״ו נחתם הסכם בין האקדמיה ללשון העברית ובין מוסד ביאליק בדבר הוצאת מילון היסטורי ללשון העברית. בשנים הראשונות נעשתה מלאכת ההכנה בלשון המקרא בלבד, בראשותו של פרופ׳ טור־סיני ז״ל ובהתאם לתכניתו. ואולם בקרב חברי מועצת המערכת של המילון ההיסטורי — א״א אורבך, ז׳ בן־חיים, ד״צ בנעט, ש׳ הלקין, נ״ה טור־סיני, ע״צ מלמד, דב סדן, י׳ פולוצקי וח׳ שירמן — לא היתה הסכמה כללית בדבר דמותו הרצויה של המילון ההיסטורי:

בישיבת המועצה ביום ג׳ בכסליו תשט״ז נמסר דוח על מהלך העבודה במערכת, ונתלבנו דעות על כיוונו הכללי של המילון, אם יהא זה מילון כולל של הלשון העברית בכל תקופותיה או סדרת מילונים ללשונותיהם של תקופות. הא׳ בן־חיים הסכים לקבל עליו את עריכת החלק של לשון חז״ל במילון, לאחר שיספיק להתכונן ולתכנן את דרך העבודה (״זיכרונות״ ג-ד עמ׳ 63).

מחלוקת זו באה על ביטויה בהרצאתו של דב סדן ״כיוונה של האקדמיה בעבודתה״ [8]. ואכן בישיבת מועצת המערכת של המילון ההיסטורי ביום כ״ה בסיוון תשי״ח (13 ביוני 1958) הציע ז׳ בן־חיים את תכניתו לארגון מלאכת ההכנה של המילון ההיסטורי [9] והפך את הצעת טור־סיני על פיה:

בדיונים הרבים במועצת המערכת עדיין לא נתברר לחלוטין, אם הכוונה ש״המילון ההיסטורי״ יהא צירוף של ״מילונים לתקופות״, העומדים ברשות עצמם, או שמא יהא מילון אחד המבריח את כל התקופות למן ראשית הלשון ועד מועד מסוים. לכאורה הרי זו שאלה טכנית בלבד, שאינה מעלה ואינה מורידה לגבי שלב ההכנה, לגבי כינוס החומר למילון באחת משתי הצורות האמורות. אמנם כך סברתי במשך שנים, ועכשיו למדתי שאין הדבר כך... לי נראה, שעלינו להחליט על מילון היסטורי אחד, המבריח את כל התקופות, לא זו בלבד שהוא הדבר שהיעדרו מורגש ביותר, אלא הוא אף עשוי להיות יסוד מצוין להכנת מילונים מיוחדים לתקופות בזמן מאוחר יותר, ולא בכדי התפתחה העבודה במילונות האנגלית בדרך זו (״לשוננו״ כרך כ״ג, עמ׳ 117—118).

עד כאן דברי בן־חיים. ואמנם בישיבת מועצת המערכת של המילון ההיסטורי ביום כ״ב בטבת תשי״ט נתקבלה תכניתו, ובכך למעשה נדחתה הצעתו של טור־סיני להקדים הכנתם של מילונים חלקיים, ונסללה הדרך לכינונו של מפעל המילון ההיסטורי כמתכונתו הנוכחית.

---

8. ראה ״זיכרונות האקדמיה״ ה (תשי״ח) עמ׳ 53.
9. ראה ״זיכרונות האקדמיה״ ה (תשי״ח) עמ׳ 62. התכנית המלאה נדפסה ב״לשוננו״ כרך מ״ג (תשי״ט), עמ׳ 102—123.